

ARHITEKTURA

K TEMI: URBANIZEM IN SPOMENIŠKO VARSTVO PRI NAS

Zadnja leta lahko opazujemo v našem urbanizmu vrsto novih pojavov. Ne gre samo za to, da so se meje urbanistovega delovnega območja bistveno razširile in zajele poleg posameznih naselbinskih delov ali celot tudi geografsko in gospodarsko zaokrožene pokrajine (ki se v idealnih primerih ujemajo z mejami komun ali s skupinami komun), marveč so se izoblikovali po večletnih prizadevanjih tudi nekateri novi pogledi; čeprav se še niso povsod splošno uveljavili, njihova pretehtanost vendarle obeta, da bomo kaj kmalu lahko govorili o novi smeri urbanizma pri nas, ki ustreza koristim in perspektivam našega družbenega razvoja ter zato hkrati v polni meri upošteva vse elemente, ki soodločajo pri urbanističnem oziroma regionalnem programu in oblikovanju načrta. V tem je pomembna lastnost novih urbanističnih prizadevanj pri nas. — Razumljivo je spričo tega, da ti novi pojavi narekujejo tudi izpopolnitev spomeniško-varstvenih pogledov, zakaj samo v tesnem sodelovanju pri širokih urbanističnih prizadevanjih bo moglo spomeniško varstvo v prihodnje zavarovati svoje interese, to pa se pravi: smotno ohraniti znanecem spomeniško dediščino preteklosti.

Kolikor morem presoditi, so se omenjena nova načela za zdaj še najbolj izkristalizirala in uveljavila v ljubljanskem okraju; temu se ni čuditi, saj je imela Ljubljana največ pogojev za to. Zato bom skušal v teh vrstah, ki nimajo drugega namena, kakor opozoriti na že dosežene izkušnje, zaznamovati zadevni napredek v naši osrednji upravni enoti.

I

Kakor se to navadno dogaja, tudi to pot niso bile sintetične formulacije plod zgolj teoretičnih razmišljanj, marveč rezultat vsklajanja posameznih potreb s širšimi javnimi interesi. Vsem je znano, da so se spričo škodljivih posledic v marsičem samohotne zazidalne prakse prvi oglasili predstavniki cestnega prometa in kmetijstva, ki so sprožili zahteve po varovanju svojih interesov. Divja gradnja v zadnjih desetletjih, posebno pa v povojnih letih je namreč do take mere ogrozila varnost prometa, da je bila več ko na dlani terjatev, naj se vendar že opusti zidava hiš ob cestah zunaj naselij; primeri take gradnje ob gorenjski magistrali v okolici Medvod ali ob cesti iz Ljubljane v Kamnik so splošno poznani. Kmetijski strokovnjaki, ki so se v več primerih zaman upirali zazidavi dragocenih obdelovalnih površin, so prinesli podatke, po katerih je Slovenija na najslabšem v Evropi, kar zadeva odstotek obdelovalne zemlje na prebivalca; statistiki so obenem dognali, da je tudi odstotek po poljih raztresenih, z naselji le malo povezanih hišic ali hišnih skupin že zdavnaj presegel dopustno zdravo mejo. Najsi bo to posledica stanovanjske stiske ali česar koli že, rezultat je dovolj porazen. Pomanjkanje ustreznih organizacijskih in ekonomsko-stimulativnih ukrepov je nadalje ustvarilo pri nas pojav mešanih naselij, ki je zadnja desetletja značilen tudi drugod: dotok kmečkih sinov v industrijo ni sprožil zadostne graditve

ustreznih stanovanjskih naselij ob obratih, marveč so kmečki očetje kosali svoje domačije, da so si tam otroci, zaposleni drugje, postavljali svoje hišice. Kako je to vplivalo in vpliva na delazmožnost in na število obratnih nesreč, o tem govore statistike. Kako neugodno se to odraža v podobi naše pokrajine, o tem se je mogel prepričati vsakdo sam.

Vse te našete in še druge okoliščine so privedle do razmišljanj o smotrnejši urbanistični politiki. Glede na metodo dela je led prebilo delo pri urbanističnem programu za Ljubljano, kjer sodelujejo strokovnjaki vseh prizadetih panog, posebna komisija za urejanje regulacijskih območij pri Svetu za urbanizem pa je popolnoma opravičila svoj obstoj spričo napredka v vsebini dela.

Glavna naloga te komisije v letošnjem letu je bilo presojanje predlogov za zazidalne okolišče, ki jih je bila dolžna izdelati vsaka komuna za svoje področje najmanj za dobo dveh let. Kriteriji, ki jih je komisija uveljavila pri presojanju zazidalnih predlogov, so na kratko tile: opusti naj se gradnja ob cestah zunaj naselij, pa tudi z naselji nepovezani ali periferni zarodki naj se ne širijo; prepreči naj se tudi znotraj naselij vsaka gradnja, ki je ne utemeljujejo krajevne potrebe. To pomeni, da je treba poseštiti stanovanjsko gradnjo samo za krajevne potrebe, torej za industrijo in obrt, za trgovino in druge gospodarske dejavnosti v določenem kraju, opustiti pa postavljanje stanovanjskih hišic v krajih, kjer takih potreb ni. Posebno velja to za vasi, ki so agrarne proizvodne enote: delavci, ki hodijo na delo v druge kraje, naj si tam zagotove stanovanja, ne pa v vaseh, čeravno so tu doma. Vas naj ostane neokrnjena in nemotena pri opravljanju svoje naloge, pri obdelovanju zemlje. — Mesta oz. industrijski kraji naj določijo razmerje med nizko in visoko gradnjo, pri čemer naj upoštevajo, da je dopusten odstotek majhnih hiš že prekoračen in naj se zato orientirajo na večje kapacitete. — Tiste vasi, ki se spreminjajo v industrijska naselja ali imajo pogoje za to, naj ločijo nove naselbinske dele od kmečkega predela. — Predlogi komun naj bodo izdelani v sporazumu z vsemi prizadetimi organi.

Po teh načelih so bili revidirani vsi predlogi enotno za vse ozemlje ljubljanskega okraja.

V čem je tedaj bistven napredek v urbanističnih načelih?

1. Uveljavljena je zahteva po *funkcionalni smotrnosti in čistosti naselij*. Kakor sta mesto ali industrijski kraj svojstvena organizma, tako priznavamo tudi vasi pravico, da nemoteno opravlja svoje delo. Tu ne gre za konserviranje obstoječe vaške kmetijske proizvodnje, marveč za ugotovitev, da ni njen napredek odvisen od tujih teles, ki nimajo v agrarnem organizmu neposrednega opravka, vendar pa uničujejo obdelovalno zemljo in motijo kmetijski obrat, najsi bo že »enoceličen«, privaten ali socializiran. Ne smemo torej med drugim s postavljanjem stanovanjskih hiš drugod zaposlenih delavcev zasedati zemlje na najbolj občutljivem kraju, pa tudi ne s tem zavirati na drugih krajih zgrajene industrije, ki na ta način ne dobi polnovredne delovne sile.

Tu je treba povedati, da vlada še precejšnja zmeda pojmov — tako pri organih oblasti, ki so se morali vdajati pritisku individualne gradbene pobude, kakor tudi pri nekaterih projektantih. Ponekod namreč srečujemo primere, da mešana naselja opravičujejo ne le s trenutnimi težavami last-

ninsko-pravne narave, marveč tudi z navideznimi družbenimi interesi. Trde na priliko, da bi bilo zgrešeno, če bi hoteli preprečiti nastanitev delavcev po vaseh, ker bi na ta način odrezali vas od najbolj naprednega družbenega elementa in podpirali idejno zaostalost vaškega prebivalstva. Komaj je treba pojasnjevati nevzdržno vsebino takih utemeljevanj. Saj je vendar znano, da je odprava sloja polproletarcev (in v našem primeru gre zvečine za take ljudi) v njihovem lastnem in družbenem interesu eno najbolj perečih vprašanj v zadnjih letih pri nas. Industrija želi ustvariti tip delavca, ki ga med delom v tovarni ne morijo skrbti, kaj je z njegovim koščkom zemlje doma, delavca, ki ne opravlja dvojne službe in ne prihaja na delo izmučen, delavca, ki bo mogel vse svoje moči posvetiti dvigu proizvodnje, in rešuje to vprašanje po svoje: tovarna upognjenega pohišva v Duplici na primer pospešuje gradnjo stanovanj le za tiste svoje delavce, ki se nastanijo v okolišu, ki ni oddaljen več ko kilometer od tovarne. Od kratkovidne konjunktura z zemljo še neprizadeti kmetje v Logatcu pa se ravnaajo po nepisanem zakonu, po katerem se noben otrok, če nima na kmetiji kaj opraviti, ne more naseliti na domačiji in tako okrniti dragoceno zemljo. Nastajanje in gostitev mešanih naselij se tedaj more pojasnjevati z vsem drugim, le ne z družbenimi interesi.

2. Vsi omejevalni ukrepi glede na drobno gradnjo imajo nazadnje še drug namen: *ustvariti po standardu in obliki sodobna stanovanjska naselja*, ne pa brezoblično pozidavati polja in travnike v nedogled. Dosedanja praksa je tudi pri projektantih pokazala zelo neprikupne posledice. Videli smo na primer, da si je projektant izbral za kraj, ki ima spričo močne industrije pogoje za široko sodobno gradbeno dejavnost, najbolj primitivno oblikovno shemo, ki posnema prazgodovinski šotor in se od visokih stavb v sredi naselja ponižno spušča v polje na obronkih. Zavoljo izključno malostanovanjskih hišic, ki so jih predvideli v nekem drugem industrijskem kraju, je drug urbanist zasnoval načrt, ki je kazal brez vsake utemeljitve kroge majhnih hišic na ravnini — v neposredni bližini lepo oblikovanega starega naselja, naslonjenega ob hrib. Naj že to imenujemo ohromelost fantazije spričo enoličnih naročil ali »ustvarjalnost« za vsako ceno, gotovo je, da po tej poti nikoli ne bomo doživeli tistega, kar spričo obsežnih možnosti lahko pričakujemo: formiranje sodobnih novih naselij in naselbinskih delov z visokim standardom (ki pa ga ne smemo iskati le v marmorju in v količini porabljenih kovin) in takih oblik, ki jih bomo lahko postavili ob dognane primere iz naše preteklosti na naših tleh. Če se gornje načelo dosledno uveljavi, ali si more naš urbanist zamisliti boljšo perspektivo, da pokaže svoje sposobnosti?

3. *Načelo o sklenjenosti naselij* odpravlja kot nerentabilno, do nedavnega še vsaj na tihem veljavno naziranje o nekaki »geometrično« enakomerni industrializaciji in urbanizaciji podeželja. Vsa praksa nas uči, da je edino smotno osredotočiti gradnjo na posamezne točke, sicer je izvedba sodobnih komunalnih naprav — in te so poglavitni element standarda — nemogoča.

Ni odveč, če po vsem tem navedem samo eno od posledic, ki so jih rodile presoje predlogov za zidalne okoliše po omenjenih kriterijih: v predlogih je bilo preko 60 krajev, kjer so predvidevali velike površine za zaidavo v bližnjih dveh letih, revizija pa je soglasno s predlagatelji dognala, da takih krajev ni več kot 21.

Obravnavana načela seveda globoko posegajo v podobo pokrajine; zahtevi po strnjivosti naselij in po njihovem jasnem značaju stá temeljnega pomena za pokrajinsko načrtovanje, odprava mešanih naselij pa seveda sama po sebi terja obravnavo gradbenih potreb v širokem okviru pokrajine.

II

Kakšno je stališče spomeniškega varstva do pobud, ki se kažejo, kakor je zgoraj orisano, v našem urbanizmu?

Če hočemo razumeti pomembnost teh pobud za spomeniško varstvo, je treba najprej pogledati, katera so danes najbolj nerazčiščena poglavja v spomeniški problematiki in v čem se je že doslej sodelovanje urbanista in konservatorja pokazalo kot uspešno.

Kdor prebira službena poročila spomeniškega varstva v povojnih letih pri nas, se mu utegne zazdeti, da se je naša spomeniškovarstvena organizacija preveč enostransko zanimala za usodo tako imenovanih klasičnih spomeniških zvrsti, to je gradov, cerkva in patricijskih hiš, če izvzamemo varstvo prirode, ki pa je bilo po mojem mnenju prav tako preozko orientirano oziroma točnejše, ki je svoje probleme obravnavalo preveč izolirano od splošnejših vprašanj, ki vplivajo na uspešnost spomeniškega dela. Ne da se tajiti, da so prav klasične spomeniške zvrsti utpele v narodnoosvobodilni vojni zelo občutno škodo, ki je ne bomo mogli nikoli več popraviti; spričo razdejanja, ki je uničilo celo verigo dolenskih gradov, če navedem najbolj boleč primer, je celo ne glede na finančne možnosti vsako leto manj upanja, da bi jo mogli kaj prida zmanjšati, zakaj nezavarovani spomeniki nezadržno propadajo. Toda vse tisto, kar se je ohranilo oziroma kar se da vzdrževati, načelno ni sporno: obravnavanje teh spomenikov je v glavnem strokovno vprašanje, ki ga rešujejo za to usposobljeni strokovnjaki-restavratorji (od kiparjev, štukaterjev in slikarjev do arhitektov), naloga konservatorjev pa je, da v vsakem primeru s sodelovanjem izvedencev določijo obseg in upravičenost posegov. Obravnavanje premičnih spomenikov pa pozna seveda še manj kakršne koli načelne probleme izven njihove »fizične« narave in ustrezne muzejske postavitve. Na splošno torej klasične vrste spomenikov niso tako problematične, da bi se z njimi izčrpal interes spomeniške službe.

Po vojni smo razširili spomeniški inventar s spomeniki NOV in spomeniki tehnike. Medtem ko gre pri prvih zgolj za tehnične težave pri ohranjanju, so spomeniki tehnike zahtevnejši, ker morejo uspevati predvsem v povezavi s sodobno proizvodnjo, ki jih vključuje v svoj sestav ne le kot svoje proizvodno-dokumentarne prednike, marveč tudi kot pedagoško pomagalo. Nobenega dvoma ni, da imajo v tej perspektivi v glavnem zagotovljene možnosti obstanka.

Kako je z našimi urbanističnimi spomeniki? Že pred vojno so naši konservatorji načeli obravnavo starih mest oziroma mestnih delov; razumljivo pa je, da spričo neznatnih pobud od drugod sploh ni bilo mogoče reševati tega vprašanja s kakim določenim programom. In zdaj? Naglica, s katero so se ti problemi postavili na dnevni red, se da pojasniti le s hitrim razvojem naših mest, ki terjajo tudi ustrezno obravnavo — regeneracijo — teh zgodovinskih predelov. Resolucija lanskega posvetovanja urbanistov, ki ugotavlja potrebo, da je treba za vsak širši urbanistični poseg predhodno

ugotoviti pomembne historične elemente in jih vključiti kot sestavino v urbanistični program, pomeni le splošno priznanje teh vrednot, ki jih nihče več ne izpodbija. Primeri vrste naših mest, z Ljubljano na čelu, ki tudi že praktično obdelujejo stare mestne dele, so zgovoren dokaz, da je rešitev tega vprašanja vsestransko dozorela.

Odkar pa se je potreba po načrtnem urejanju življenjskega prostora razširila preko meja posameznih mest in krajev ter zajela cele pokrajine, je v ospredje konservatorjevega dela nedvomno stopilo najbolj težavno vprašanje: spomeniška obravnava pokrajine — ali kakor so včasih temu rekli: podeželja.

Treba je priznati, da smo na splošno pri obravnavi naše vasi in naše pokrajine približno tam, kjer smo bili pred vojno s starimi mesti: navadno naši etnografi, ki neutrudno zbirajo gradivo — in tega je vsak dan manj —, tožijo, kako se starinski značaj naših vasi in kmečkih domačij izgublja, kako se vsevprek modernizira in kako kmalu ne bomo več mogli govoriti o tradicionalnem slovenskem podeželju. In na drugi strani so vsi tisti, ki jim je pri srcu slovenska vas, deležni očitkov, da gledajo na stvari pač romantično. Ni odveč opozoriti, da so bili pred desetletji podobni očitki namenjeni tistim, ki so se zavzemali za ohranitev starih mest — in vendar je romantika z določenimi korekturami postala realen program.

Bilo bi seveda naivno, če bi hoteli med zgodovinskim mestnim delom in zgodovinsko vasjo napraviti enačaj. Stari mestni deli so pač samo deli mest. Ta pa kot širši in močni organizmi lahko »prebavijo«
staro Ljubljano, stari Kranj ali stari Kamnik s tem, da najdejo zanje primerno funkcijo. Vas pa, ki je danes praktično razbita na posamezne domačije, za zdaj takih možnosti še nima. Vas se danes regenerira na tri načine: bodisi da se stare kmečke hiše nadomeščajo z novimi in stare podirajo, v nekaterih primerih stara poslopja ostanejo in jih porablja za gospodarske namene (shrambe), ali pa se lastniki zadovoljujejo zgolj z adaptacijami — pri čemer poleg naprave štedilnika najpogosteje povečujejo okna. Ponekod je v rabi tudi prizidek za stanovanje k stari hiši. Toda tudi pri izoliranem življenju naših domačij je bilo mogoče doseči posamezne uspehe, in dokler ne bodo vasi trdnejši organizmi, bo drugačna metoda reševanja spomeniškega inventarja na vasi komaj mogoča. Če bi danes imeli natančno evidenco vsega gradiva, bi bilo delo nedvomno mnogo bolj uspešno, saj trenutno pač manjkajo celo elementi za presojo o pomembnosti posameznih vasi ali domačij.

Vendar omenjena modernizacija vasi, ki je pač ne bo mogoče zavreti (in samo modernizacija obeta hkrati z uvajanjem večje strnjjenosti vasi možnost, da bomo mogli ohraniti tudi kako celo vas oziroma stari del vasi), ni tisto, kar najbolj kvarji njeno podobo. Zidava drugovrstnih (stanovanjskih) hiš v vaseh, o čemer je bilo zgoraj govora, je mikavnosti podeželja napravila največjo škodo. Pobuda urbanistov, da se mešana naselja odpravijo, pomeni zatorej *spomeniškovarstveni ukrep največjega pomena, saj je pogoj vsej lepoti pokrajine poleg talne izoblike funkcionalna čistost vsega, kar je človek postavil v njej*. Načelo, naj se tudi morebitna nova gradnja v vaseh loči od kmetij, dopolnjuje gornjo zahtevo. Pobuda po osredotočenju in oblikovanju novih naselbinskih delov (v mestih in industrijskih krajih) nazadnje *zagotavlja kvaliteto novega*, ki bo zato v ravnovesju s stari.

Potemtakem je treba opisane nove tendence v našem urbanizmu pozdraviti, saj se je prvič v zgodovini spomeniškega varstva pri nas zgodilo, da *urbanist in konservator govorita isti jezik*.

Njuno sodelovanje seveda terja, da konservator izdelava tudi v pokrajinskem merilu podloge za urbanista (da predvsem označi predele, ki so posebno dragoceni bodisi zaradi naravnih lepot bodisi zaradi gostote spomenikov, nadalje vse zgodovinske kraje) ter predlaga *uvvedbo ustreznega gradbenega oz. urbanističnega režima*. Vsestransko sodelovanje mora nazadnje roditi *kulturno obravnavo vseh urbanističnih oz. regionalnih posegov*. — Da je tudi ta potreba že v slovenskem merilu dozorela, nam med drugim kaže uspeh septembrskega posvetovanja konservatorjev Slovenije, kjer je sodelovanje prišlo do polnega izraza v enem izmed sklepov, ki terja izdelavo spomeniškega elaborata po gornjih načelih za Pomurje (kjer je bilo posvetovanje), velja pa seveda za vse slovenske pokrajine.

N a c e Š u m i

RAZGLEDI

ZAPIS O NOVIH AVSTRIJSKIH POETIH

V avstrijski poeziji dandanes manjka dveh pomembnih pesnikov, ki sta oba — nekoliko prezgodaj — odšla s sveta leta 1945. Josef Weinheber — kljub svoji artistski maniri velik pesnik in kot tak čaščen tudi v dobi nacizma — si je spomladi leta 1945 sam vzel življenje. In le nekaj mesecev kasneje je v Ameriki, kamor je bil pobegnil pred nacizmom, umrl znani Franz Werfel. Končno je leta 1951 za vedno umolknila še Paula von Preradović, najbrž sploh največja avstrijska pesnica. Vrsta starejših pesnikov se je torej razredčila, ni pa izginila. V Mariboru rojeni Max Mell se še vedno oglašava, a še bolj plodna sta Lernet-Holenia, poduhovljeni aristokrat, in pod Hitlerjem preganjani Franz L. Csokor. V Ameriki, od koder se menda ne bo vrnil, še naprej piše Ernst Waldinger. Med starejše pesnike sodi tudi Rudolf Felmayer, čigar zbirko »Človekov obraz« štejejo med najboljše pesniške knjige v povojni Avstriji. Če k tem imenom dodamo še Korošico Christino Lavant, rojeno 1915, lahko končamo to naše naštevanje, katerega edini namen je povedati, da tistih nekaj prepesnitev spredaj ni nikakršen prerez skozi sodobno avstrijsko poezijo, marveč samo poskus, predstaviti naši javnosti mlajše avstrijske pesnike.

Avstrijski pesniški naraščaj, ki se je oglasil zadnja leta, je številčno močan in vmes je tudi nekaj obetajočih resnih talentov, katerih imen pa bi že zdaj in brez pridržka vendar še ne mogli zapisati z zlatimi črkami.

Mlajši avstrijski pesniki so v marsičem podobni svojim starejšim sodobnikom, pa tudi različni od njih. Njihove pesmi so značilne kot pesmi mladih ljudi, ki so v svoji mladostni dovtetnosti najhujše občutili nacistično vojno pustolovščino in so zato razočarani najglasneje obtoževali neko družbeno laž in zakoprnili po bolj človeškem človeštvu. Za večino njihovih pesmi je značilna intenziteta čustev in mišljenja — in še posebno mišljenja. Na splošno